

DOI: <https://doi.org/10.61491/yk.15.2023.8041>

**საბჭოთა რეჟიმის მიერ რეპრესირებული
ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი
ვარლაამი (მახარაძე) – დაბადებიდან 150 წელი**

**Metropolitan Varlaam (Makharadze) Kutatel-Gaenateli,
repressed by the Soviet regime –
150 years since his birth**

ლაშა დეისაძე-შარვაშიძე

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, ქუთაისი

Lasha Deisadze-Sharvashidze
Akaki Tsereteli State University
Georgia, Kutaisi

აბსტრაქტი

ჩვენი სამშობლოსა და საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორია, გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ახალი წელთაღრიცხვის ისტორიის მანძილზე წარმოადგენს საერთო სივრცეს. საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ეკლესიის წიაღიდან მრავალმა ღირსეულმა მღვდელმთავარმა თუ მღვდელმსახურმა გამოიჩინა თავი განსაკუთრებული მოღვაწეობით, რომელთა შორის არაერთმა მათგანმა გმირულად და მოწამეობრივად დაასრულა თავისი ამქვეყნიური სიცოცხლე, თავი გაწირა სამშობლოსა და ეკლესიის კეთილდღეობისა და უკეთესი მომავლისათვის და შეუერთდა გმირებისა და მოწამეების ზეციურ დასს.

ხსენებულ გამოჩენილ და გმირულად აღსრულებულ მღვდელმთავართა შორის, საისტორიო თვალსაზრისით, ერთ-ერთ განსაკუთრებულ ადგილზე, სრულიად სამართლიანად, ბრძანდება ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი (მახარაძე) – საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის მეცხრამეტე საუკუნის მიწურულისა და მეოცე საუკუნის პირველი ნახევრის ისტორიის ერთ-ერთი გამორჩეული მოღვაწე და მღვდელმთავარი.

მიტროპოლიტ ვარლაამის მოღვაწეობა ჯერ მღვდლის ხარისხში დაემთხვა რუსეთის იმპერიის კოლონიური მმართველობის პერიოდს

საქართველოში, ხოლო შემდგომ მას მღვდელმთავრობა მოუწია საბჭოთა რუსული რეჟიმის მიერ ანექსირებულ საქართველოში. ორივე შემთხვევაში მეუფე ვარლამი განსაკუთრებული რუდუნებითა და შემართებით მოღვაწეობდა ღმერთის, ეკლესიისა და სამშობლოს სათნოდ და მისი სიტყვა და საქმე ყოველთვის ჯეროვანი სიმაღლისა იყო. 1937 წელს ის საბჭოთა რეპრესიების მსხვერპლად იქცა. მისი საფლავი, სამწუხაროდ უცნობია.

2023 წელს ქუთათელ-გაენათელ მიტროპოლიტ ვარლამის დაბადებიდან 150, ხოლო გარდაცვალებიდან (ოფიციალური ცნობით) შესრულდა 80 წელი.

საკვანძო სიტყვები: ქუთაის-გაენათის ეპარქია, ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლამი (მახარაძე), საბჭოთა რეპრესიები.

ABSTRACT

The history of our motherland and the Apostolic Orthodox Church of Georgia, without exaggeration, represents a shared journey throughout the modern era. Over the centuries, numerous honorable high priests and deacons of the Georgian Church have distinguished themselves through exceptional work, many ending their lives heroically as martyrs, sacrificing themselves for the welfare and future of their homeland and church, joining the heavenly ranks of heroes and martyrs.

Among these eminent figures who met heroic ends, Metropolitan Varlaam (Makharadze) of Kutatel-Gaenateli holds a special place from a historical perspective. He was one of the prominent high priests of the Apostolic Orthodox Church of Georgia during the late 19th and early 20th centuries.

Metropolitan Varlaam's ministry began during the colonial rule of the Russian Empire in Georgia and continued through the Soviet annexation of Georgia. Throughout, Reverend Varlaam tirelessly served God, the Church, and the country with unwavering dedication and principle, maintaining the highest standards in his words and actions. Tragically, he fell victim to Soviet repression in 1937, and his final resting place remains unknown.

In 2023, we marked 150 years since the birth and 80 years since the death of Metropolitan Varlaam of Kutatel-Gaenateli, according to official records.

Keywords: Kutaisi-Gaenati Eparchy, Metropolitan Varlaam (Makharadze) of Kutaisi-Gaenati, Soviet repressions.

ქუთაის-გაენათის სამღვდელმთავრო კათედრა არა მხოლოდ საქართველოს ადგილობრივი ეკლესიის, არამედ მსოფლიო ეკლესიის ერთ-

ერთი უმველესი კათედრაა, რომლის საწყისი ახალი წელთაღრიცხვის პირველი ათასწლეულიდან იღებს სათავეს. ქუთაის-გაენათის კათედრაზე არაერთი მართლმკვეთელი და ღირსეული მღვდელმთავარი მოღვაწეობდა, რომელთა შორის არიან წმიდანებიც თუ სხვადასხვა ფორმით ჩვენს ერისა და ეკლესიის კეთილდღეობისათვის შეწირულებიც.

1937 წელს უწმიდესისა და უნეტარესის სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს (ცინცაძე) ლოცვა-კურთხევითა და საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდის განჩინებით,

ქუთაის-გაენათის ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავრად დადგინდა მიტროპოლიტი ვარლაამი.

2023 წელს მაღალყოვლადუსამღვდელოესი ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტის ვარლაამის დაბადებიდან 150 და გარდაცვალებიდან 80 წელი შესრულდა. სწორედ მიტროპოლიტ ვარლაამის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას მიმოვიხილავთ წარმოდგენილ პუბლიკაციაში, რომელშიც სხვადასხვა ისტორიოგრაფიულ გამოცემასთან ერთად გამოყენებულია მონაცემები სრულიად საქართველოს საკათოლიკოსო სინოდის მიერ გამოცემული საქართველოს ეკლესიის 1928 და 1929 წლების კალენდრებიდან, რომლებიც დღესდღეობით ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს, საიდანაც მოტანილია ცნობები საბჭოთა ოკუპაციის პირველ წლებში საქართველოს ეკლესიის ეპარქიათა და მმართველ მღვდელმთავართა რაოდენობრივი მდგომარეობის შესახებ, რაც კიდევ ერთხელ ნათელს ხდის საქართველოს ეკლესიის იმჟამინდელი ვითარების უმძიმეს ყოფას.

ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი (ერში ვარლამ ნესტორის ძე მახარაძე) დაიბადა 1873 წლის ძვ. სტ. 26 მარტს (ახ. სტ. 8 აპრილი) მედავითნის ოჯახში. 1895 წელს დაასრულა თბილისის სასულიერო სემინარია. 1895-1897 წლებში ის მედავითნეობდა თბილისის ყაზანის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატის სახელობის ტაძარში. 1897 წელს საქართველოს ეგზარქოსის, მიტროპოლიტ ვლადიმერის (ბოგოიაველენსკი) მიერ ვარლაამ მახარაძე ხელდასხმულ იქნა ჯერ დიაკვნად, ხოლო იმავე წლის მაისში – მღვდლად. ერთ-ერთი ცნობით, მას ხელი დაასხეს მღვდლად გორის მაზრის კობტისხევის (კავთისხევი) წმიდა

გიორგის სახელობის ტაძარში (ჟვანია 1994: 72). სხვა ცნობით, ის 1897 წლის 7 ივნისს დაადგინეს კავთისხევის წმიდა გიორგის სახელობის ტაძრის წინამძღვრად (ვარდოსანიძე 2010: 169).

მღვდელი ვარლამი საქართველოს ეკლესიის სხვადასხვა ეპარქიის ტაძრებში მოღვაწეობდა. ასევე, ის წლების განმავლობაში სხვადასხვა სასწავლებელში ეწეოდა პედაგოგიურ საქმიანობას, როგორც საქართველოში, ასევე, მის ფარგლებს გარეთ, კონკრეტულად: თბილისის დიდუბის სამრევლო-საეკლესიო სკოლაში, კავთისხევის სამრევლო-საეკლესიო სკოლაში, ფოთის ორწლიან სამრევლო-საეკლესიო სკოლაში, ფოთის საზღვაო სკოლაში, სამეგრელოს ექვსკლასიან საქალაქო სასწავლებელში, ერევნის საოსტატო სემინარიასა და ქალთა მეორე გიმნაზიაში, თბილისის №1 საქალაქო გიმნაზიასა და №7 ვაჟთა გიმნაზიაში, ოზურგეთის ვაჟთა პროგიმნაზიასა და პირველ დაწყებით სასწავლებელში. მამა ვარლამს ეკავა სხვადასხვა საპასუხისმგებლო თანამდებობა როგორც სასულიერო, ისე ადმინისტრაციული კუთხით გურია-სამეგრელოს ეპარქიაში. 1906-1908 წლებში ის იყო ფოთის ეკლესიების მთავარბუცესი. 1914 წლიდან მღვდელი ვარლამი იყო ერევნის სასულიერო სემინარიის კარის ტაძრის წინამძღვარი, 1915 წლიდან მოღვაწეობდა ყარსის ციხის №1 სამხედრო ჰოსპიტლის ტაძარში. 1919 წლის 12 აპრილს მას მიენიჭა დეკანოზის წოდება. 1922 წლის 27 აპრილიდან დეკანოზი ვარლამი გახლდათ ოზურგეთის საკათედრო ტაძრის წინამძღვარი.

1926 წლის 22 იანვარს საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის საკათოლიკოსო საბჭომ დეკანოზი ვარლამ მახარაძე გამოარჩია ეპისკოპოსად – მარგვეთის ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავრად. იმავე წლის 7 მარტს თბილისის ყოვლაწმიდა ღმრთისმშობლის მიძინების სახელობის სიონის საპატრიარქო ტაძარში უწმიდესმა და უნეტარესმა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა ამბროსიმ (ხელაია) და ნინოწმინდელმა მიტროპოლიტმა (შემდგომში სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი) კალისტრატემ (ცინცაძე) მას ხელი დაასხეს ეპისკოპოსად. ახალნაკურთხი ეპისკოპოსი ვარლამი ერთი თვით დატოვეს თბილისის სიონის საპატრიარქო ტაძარში ღმრთისმსახურების აღსავლენად, რათა სამღვდელმთავრო მსახურების აღსრულების მხრივ გარკვეული გამოცდილება მიეღო.

1921 წლიდან საქართველოში საბჭოთა ათეისტური საოკუპაციო რეჟიმი დამყარდა, რომელიც აგრესიული ათეისტური ხასიათისა იყო. ხელისუფლება მკაცრად აკონტროლებდა ეკლესიას და უმძიმეს ვითარებაში ამყოფებდა სასულიერო დასასა და მრევლს.

საბჭოთა პერიოდის პირველი წლების პერიოდის საქართველოს ეკლესიის უმძიმეს ყოფას ასევე ცხად-ჰყოფს მღვდელმთავართა იმჟამინდელი რაოდენობის სიმწირე. არაერთი ეპარქია მმართველი მღვდელმთავრის გარეშე იყო დარჩენილი. მაგ., 1928 წლისათვის საქართველოს ეკლესიაში არსებობდა თხუთმეტი ეპარქია, რომელთაგან ხუთს არ ჰყავდა მმართველი მღვდელმთავარი, ხოლო სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-

პატრიარქ ქრისტეფორეს გარდა საქართველოს ეკლესიაში მოღვაწეობდა ცხრა მღვდელმთავარი, რომელთა შორის ვკითხულობთ: „არგვეთის ეპარქია – მარგველი ეპისკოპოზი ვარლამი“ (საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1928 წლისათვის, 1928). 1929 წლისათვის საქართველოს ეკლესიაში კვლავ კათოლიკოს-პატრიარქი და ცხრა მღვდელმთავარი მოღვაწეობდა. მმართველი მღვდელმთავრები არ ჰყავდა აგარაკ-წალკის, აწყურის, ბათომ-შემოქმედის, ნიკორწმინდის, ცაგერის, ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიებს (საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1929 წლისათვის, 1929).

ეპისკოპოსად ხელდასხმიდან ზუსტად ერთი თვის შემდგომ, 1926 წლის 7 აპრილს, ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხარების დღესასწაულზე, მეუფე ვარლამი გაემგზავრა მარგვეთის ეპარქიაში, კერძოდ, საჩხერეში, სადაც ჩავიდა 8 აპრილს. სადგურში მას დახვედრა მოუწყვეს, რომელშიც მონაწილეობდნენ მომწყობი კომისიის წევრები, ადგილობრივი სამღვდლოება და მორწმუნეები. აღსანიშნავია, რომ მეუფე ვარლამის დახვედრაში, ასევე, მონაწილეობდნენ ადგილობრივი სომხები თავიანთ მოძღვართან ერთად. იმავე დღეს მარგველმა ეპისკოპოსმა ვარლამმა მოილოცა საჩხერის წმიდა მოციქულთასწორ ნინო ქართველთა განმანათლებლის სახელობის საკათედრო ტაძარი, სადაც აღავლინა პარაკლისი, წარმოითქვა მისასალმებელი სიტყვები. 1926 წლის 12 აპრილს მარგველმა ეპისკოპოსმა ვარლამმა პირველი წირვა აღავლინა საჩხერის წმინდა ნინოს სახელობის საკათედრო ტაძარში. აღნიშნული ტაძარი ნაკურთხია 1910 წელს (კეზევაძე 2008: 29). მეუფე ვარლამმა, ასევე, პანაშვიდი გადაუხადა დიდ ქართველ პოეტსა და მგოსანს აკაკი წერეთელს, რომელიც საჩხერიდან იყო.

საჩხერის წმიდა ნინოს სახელობის საკათედრო ტაძარში 1927 წლის 26 და 27 თებერვალს მარგველმა ეპისკოპოსმა ვარლამმა დიაკვნად და მღვდლად დაასხა ხელი ხარიტონ დევდარიანს (შემდგომში უწმიდესი და უნეტარესი სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი დავით მეხუთე).

ეპისკოპოსი ვარლამი გახლდათ სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქ ამბროსის ერთგული თანამოაზრე. ეპისკოპოსმა ვარლამმა მონაწილეობა არ მიიღო წმიდა კათოლიკოს-პატრიარქ ამბროსის წინააღმდეგ მოწყობილ შიდასაეკლესიო შეთქმულებაში, რომელიც საბჭოთა რეჟიმის მიერ იყო მართული.

აღსანიშნავია, რომ მარგველი ეპისკოპოსი ვარლამი მონაწილეობდა საქართველოს ეკლესიის 1927 წლის ადგილობრივ კრებაში, რომელმაც იმავე წლის 24 ივნისს დაადგინა: „შემოღებული იქნეს საქართველოს ეკლესიაში ახალი სტილი ამა 1927 წლის 14 ნოემბრიდან – მთლიანად უძრავ-მოძრავ დღესასწაულებზე გავრცელებით“ (ჯაფარიძე 2017: 721).

1929 წლის 12 თებერვლიდან ეპისკოპოსი ვარლამი დადგინდა ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავრად. 1930 წლის 25 ოქტომბერს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა ქრისტეფორე მესამემ, ცხუმ-აფხაზეთის ეპისკოპოს ვარლამს მიანიჭა მიტროპოლიტის წოდება.

1932 წელს ცხუმ-აფხაზეთის მიტროპოლიტ ვარლაამს მიენიჭა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ერთ-ერთი უმაღლესი ჯილდო – სკუფიაზე ზრილიანტის ჯვრის ტარების უფლება.

კომუნისტური ხელისუფლება თავისთვის მიუღებელ პერსონად მიიჩნევდა მიტროპოლიტ ვარლაამს და ამიტომ ის 1934 წელს ათეისტურმა მთავრობამ გამოაძევა ცხუმ-აფხაზეთის ეპარქიიდან. 1934-1937 წლებში მიტროპოლიტი ვარლაამი ეპარქიის მმართველობის გარეშე იყო.

მას შემდგომ, რაც 1935 წლის 13 ნოემბერს ღმრთივმიცვალა ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი სვიმეონი (ჭელიძე), ქუთაის-გაენათის ეპარქიას 1937 წლამდე არ ჰყავდა მმართველი მღვდელმთავარი და ამ ეპარქიის მართვა შეთავსებული ჰქონდა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქ კალისტრატეს.

1937 წლის 7 ივლისს მიტროპოლიტი ვარლაამი დაადგინეს ქუთაის-გაენათის ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავრად. იმჟამად ქუთაის-გაენათის ეპარქიის საკათედრო ტაძარი იყო ქუთაისის მწვანეყვავილას წმიდა მთავარანგელოზთა სახელობის ტაძარი, რომლის წინამძღვრადაც, ასევე, დადგინდა მიტროპოლიტი ვარლაამი.

იმ ფონზე, როდესაც საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელ ეკლესიას საბჭოთა ათეისტური ხელისუფლების მიერ დაწესებულ ურთულეს მარწუხებში უხდებოდა ბრძოლა ფიზიკური გადარჩენისათვის, ვერ ხერხდებოდა მღვდელმთავართა საკმარისი რაოდენობით გამორჩევა და ხელდასხმა. ამ ვითარებაში, ქუთათელ-გაენათელ მიტროპოლიტ ვარლაამს შეთავსებით ასევე დაევალა ჭყონდიდის, მარგვეთის, ცაგერის, ნიკორწმინდის ეპარქიების მართვა.

მიტროპოლიტ ვარლაამს საბჭოთა კომუნისტური რეჟიმი ყოველთვის თავისთვის არასაიმედოდ მიიჩნევდა. აღსანიშნავია, რომ საბჭოთა საოკუპაციო რეჟიმის დამყარებამდეც მიტროპოლიტი ვარლაამი გამოირჩეოდა სამართლიანი ანტირუსული განწყობით... ჯერ კიდევ ფოთის საკათედრო ტაძრის მღვდელმსახური, დეკანოზი ვარლაამ მახარაძე (ის ფოთის საკათედრო ტაძარში მოღვაწეობდა 1899-1914 წლებში) დაუპირისპირდა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოს დიმიტრის (აბაშიძე), რომელიც რუსეთის სასარგებლო ანტიქართული საქმიანობით გამოირჩეოდა.

მიტროპოლიტი ვარლაამი ქუთაის-გაენათის ეპარქიის მმართველ მღვდელმთავრად, სამწუხაროდ, დიდხანს არ მოღვაწეობდა. 1937 წელს საბჭოთა ხელისუფლებამ იმხანად არსებული სამთავრობო ტერორისა და უკანონობის პირობებში ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი დააპატიმრა. მეუფე ვარლაამი სრულიად ცილისმწამებლური და აბსურდული ბრალდებით სამშობლოდან გადაასახლეს. საქართველოს უმაღლესი სასამართლოს მიერ გაცემული ცნობის თანახმად, ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი გადასახლებაში გარდაიცვალა 1943 წელს (მჭედლიძე... 2008: 459).

ქუთათელ-გაენათელ მიტროპოლიტ ვარლაამის საბოლოო ხვედრის შესახებ ისტორიკოსები გიორგი მჭედლიძე და მერაბ კეზევაძე თავიანთ წიგნში „ქუთაის-გაენათის ეპარქია (ისტორია და თანამედროვეობა)“ აღნიშნავენ: „ასეთი იყო პოლიტიკურ რეპრესირებულთა მიმართ რეაბილიტაციის შესახებ შემუშავებული ტრაფარეტი. არ არის გამორიცხული, მიტროპოლიტი ვარლაამი გადასახლებაში არც ყოფილა და ადგილზე დახვრიტეს ან ციხის აუტანელი პირობების გამო გარდაიცვალა. ასეთი ბედი ხვდა წილად იმ დროს პოლიტიკურ პატიმართა უმრავლესობას“ (მჭედლიძე... 2008: 459)

პუბლიკაციის ავტორთან საუბრისას, 1972-1978 წლებში საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდის წევრმა, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქების ქორეპისკოპოსმა, წილკნელმა და ურბნელმა მიტროპოლიტმა გაიოზმა (კერატიშვილი) გაიხსენა, რომ სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი დავით მეხუთე პირად საუბრებში აცხადებდა, რომ მისი დიაკვნად და მღვდლად ხელდასმხმელი მღვდელმთავარი, ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი ნამდვილად გადასახლეს ციმბირში, საიდანაც ვეღარ დაბრუნდა და იქვე გარდაიცვალა. მიტროპოლიტი ვარლაამის საფლავი არ არის ცნობილი (ჟვანია 1994: 72).

სამწუხაროდ, 1937 წლისათვის, სრულიად უუფლებო მდგომარეობაში მყოფმა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა კალისტრატემ ვერაფერი გააწყო, რათა ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი გამოეხსნა საბჭოთა რეჟიმის უსამართლო „მართლმსაჯულებისაგან“. სამწუხაროდ, „ქვეყანაში გამეფებულმა ტერორმა, დასმენებმა თავისი გაიტანა... მიტროპოლიტი ვარლაამი დააპატიმრეს და გადასახლებაში გარდაიცვალა 1943 წელს. მისი საფლავი დაკარგულია“ (ვარდოსანიძე 2017:541).

მიტროპოლიტ ვარლაამის დაპატიმრების შემდგომ ქუთაის-გაენათის ეპარქიას მომდევნო შვიდი წლის განმავლობაში არ ჰყავდა მმართველი მღვდელმთავარი...

ქუთათელ-გაენათელ მიტროპოლიტ ვარლაამის წმიდა და ნატანჯი სხეული მადლიერი სამწყსოსაგან პატივმიუგებლად დარჩა, თუმცა, ღმერთისადმი სასოებით, იმედი გვაქვს, რომ უფლის მრავალმოწყალებამ ცათა სასუფეველი დაუმკვიდრა მიტროპოლიტ ვარლაამს.

მაღალყოვლადუსამღვდელოესი ქუთათელ-გაენათელი მიტროპოლიტი ვარლაამი ერთ-ერთი ქართველი გამორჩეული და ღვაწლმოსილი მაღალიერარქი და მამულიშვილი და, ასევე, გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, მოწამე მღვდელმთავარი გახლავთ, რომელიც შეეწირა საბჭოთა ათეისტური რეჟიმის სისხლიან ვერაგობას. მიტროპოლიტ ვარლაამის სახელი და მოღვაწეობა აუცილებლად იმსახურებს ჯეროვან პატივგებას.

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები

ვარდოსანიძე 2010: ვარდოსანიძე ს., ქართველი მღვდელმთავრები (XX-XXI საუკუნეები). თბილისი, 2010.

ვარდოსანიძე 2017: ვარდოსანიძე ს., საქართველოს მართლმადიდებელი სამოციქულო ეკლესიის ასწლოვანი მატთანე (1917-2017 წწ.). თბილისი, 2017.

კეზევაძე 2008: კეზევაძე მ., ეგზარქოსობის დროინდელი იმერეთის ეკლესიები და მღვდლები. ქუთაისი, 2008.

მჭედლიძე... 2008: მჭედლიძე გ., კეზევაძე მ., ქუთაის-გაენათის ეპარქია. ქუთაისი, 2008.

ჟვანია 1994: ჟვანია ზ. (ამჟამად დეკანოზი ზინობი), საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქნი და მღვდელმთავარნი 1917 წლიდან. ქუთაისი, 1994.

სეკ 1928: საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1928 წლისათვის, გამოცემა სრულიად საქართველოს საკათოლიკოსო სინოდისა. ტფილისი, 1928.

სეკ 1929: საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1929 წლისათვის, გამოცემა სრულიად საქართველოს საკათოლიკოსო სინოდისა. ტფილისი, 1929.

ჯაფარიძე 2017: მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებული. თბილისი, 2017.